

G. Etényi Nóra

A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban

CHRISTOPH WEICKMANN *Most kitalált királyi játékot ajánló* könyve¹ 1664-ben jelent meg Ulmban a neves Balthasar Kühn kiadónál.² A kor elismert metszője, Matthaeus Küssel által készített látványos címlap és a barokkosan részletes cím programbeszédként sűríti magába a szerző dedikációjában oldalakon át kifejtett koncepcióját.³ Hatvanféle stratégiai játékot kínáló reprezentatív kiadványát művelt, ifjú nemeseknek szánta, hogy az életre való felkészülés részeként szórakozva sajátítsák el a politikai élet és a hadszínterek logikáját. Amint a szülőknek szóló előszóban részletesen kifejti: már nem a sakk a korszerű játék, mert azt csak két ellenfél játssza. Az ő tábláit egyszerre több játékosnak kell körülülnie, hiszen a korabeli politika sokszereplős, az uralkodói udvarokban, nemzetközi diplomáciai életben is sok tényezőre kell együttesen figyelni.

A nagyméretű táblákat is tartalmazó, küllemében is az elitnek szánt kötet remekül tükrözi a kor gondolkodásmódját, melyben a nevelés szerves része a játék. Rotterdami Erasmus a *Keresztény fejedelem neveltetése* című

1. kép: Christoph Weickmann stratégiai játékot ajánló könyvének címlapja 1664-ből

¹ VD 17. 39:125786Y. 71.Q. 27. „*New-erfundenes grosses Königs-Spiel welches sich zwar mit dem Sinnreichen und jederzeit hoch berühmten Schach-spiel etwas vergleicht jedoch aber von demselbigen hierinnen mercklichen unterschieden wird, dass dasselbige nicht nur allein selbst ander, wie das gewöhnliche Schach-spiel Sondern auch selbst Dritt Vierdt Sechst und selbst Acht so wol ein jeder vor sich selbstn als auch Partheyens weiss kan gespielt werden. Mit anghencktem und darauss gezogenem Staats und Kriegs Rath in welchem in die LX auss diesem Spiel genomene Observatones politica militares, junge Herren und Stand Personen durch Christoph Weihmann 1664 Ulm Balthasar Kühnen betsellet Buchtruckern und Handlern daelsbten.*”

² SCHMITT-APPENZELLER, 1992.

³ PEIL, 2008. 301–336.

művében nagy teret szentelt a rendszeres játék fontosságának az uralkodók nevelésében. Az I. Miksa császár udvarát bemutató reprezentatív összegzésben, a *Weisskunig* című műben⁴ is megörökítették a császár udvarára jellemző sokféle játékot, a gyermekeknek biztosított kicsinyített felnőtt világot, az asztali lovagi tornát vagy a kisméretű ágyúk, nyilak kipróbálását. Comenius kifejezetten gyermekek nevelésére készített *Orbis pictus* című művében külön foglalkozott a szabadtéri gyermekjátékokkal, a természetes vizekben űzhető játékokkal, labdajátékokkal, de még a szórakoztató mutatványosokkal, bűvészekkel is.⁵ Pieter Brueghel *Gyermekjátékok* című műve 83 különböző játékot örökített meg, de a németalföldi közmondások festményén is sokféle játék képe köszön vissza. E művekből is kitűnik, hogy a játék nem pusztán szórakozást jelentett, hanem gondosan megtervezett szerepe volt az életre való felkészítésben.

Christoph Weickmann a kor diplomáciai életében, államelméleti gondolkodás-módjában lezajlott változásra is reagált, hiszen a szövetségrendszerben vívott harmincéves háború, majd a négy éven át előkészített vesztfáliai békekötés után a Német-római Birodalomban sokféle hatalmi központ lépéseire kellett egyszerre figyelemmel lenni. Amint a dedikáció is több döntéshozót szólított meg, a címlapon is több uralkodó szerepelt felismerhető arcképpel. A fiktív játékjelenet középpontjában I. Lipót császár látható, de a játékasztalnál helyet foglalt Ágost wolfenbütteli herceg, Károly Lajos pfalzi és Miksa Henrik kölni választófejedelem, Julius Henrik szász herceg, Friedrich, Baden-Durlach örgrófja, Wolff Philipp, a birodalom főmarsallja és Albert Fugger.

Aktuális politikai és katonai krízis is hatott Weickmannra (1617–1681), aki ulmi városi tanácsosként és kereskedőként is tapasztalhatta, hogy az összefogásnak, szövetségkötésnek mekkora szerepe van a közös ellenség, a török elleni háborúban. Kötetének ajánlását 1664. augusztus 20-án zárta, nem sokkal azután, hogy az augusztus 1-jei győztes szentgotthárdi és párkányi csatákban a birodalmi segítségnyújtás hatékonysága bebizonyosodott. Weickmann számára közvetlen élmény lehetett a Német-római Birodalom szerepvállalása az 1663–1664-es török elleni háborúban. 1664 tavaszán Ulmban tanácskoztak a sváb és frank kerületi segélyhadak szervezéséről. 1663–1664-ben sok ulmi kiadvány tárgyalta a magyarországi török háborúk történetét, jelentőségét, gazdasági hatását.⁶ A kiemelt figyelmet gazdasági ok is magyarázta: Ulmtól hajózható a fontos kereskedelmi összekötő kapocs, a Duna. A kiadvány sokoldalúan megkomponált címlapja azt szimbolizálja, hogy a művelt elit számára nyílt titok, milyen összetett tudást igényelt az érdekek egyeztetése. A metszeten nemcsak a viszály, az irigység, a gonosz elleni küzdelem jelent meg, hanem a politikai szándékok és érdekek összehangolásának erényei is. A császárt baldachinos trónuson *Justitia et Clementia* felirat alatt ábrázolták, míg a jelenet többi résztvevője *Prudentia*, *Constantia*, *Vigilantia*, *Tolerantia*, *Fidelitate* értékét és politikai erényét képviselte. Weickmann könyve diskurzus a címlapképen is szereplő Ágost wolfenbütteli-braunschweigi herceg a nemes ifjak számára sakkozást tanácsoló, a korban igen népszerű könyvével, mely éppen 1663-ban jelent meg újra, bővített

⁴ ENDREI-ZOLNAY, 1986. 18.

⁵ ENDREI-ZOLNAY, 1986. 16.

⁶ Az ország- és várostörténeteket, természettudományos ismereteket is közvetítő kiadó, Balthasar Kühn Martin Zeiler Magyar Királyságot bemutató művét is közzétette 1664-ben.

és javított kiadásban.⁷ A következő generációnak ajánlott új politikai látásmódot népszerűsítő kiadványhoz konkrét tapasztalatként 1664 őszének csalódása társult, amikor a Német-római Birodalomban nagy visszhangot váltott ki a nagyvezírrrel augusztus tizedikén titokban kötött vasvári béke szeptember végi kihirdetése. A műkincsgyűjtéssel is foglalkozó Weickmann a drága, de sokoldalú tudást összegző új típusú „királyi játékaival” az aktuális élményt örökítendő tapasztalatként akarta továbbadni, hogy az ifjúság minél gyorsabban hasznosítani tudja.

Az elitnek ajánlott játékokkal szemben elvárás volt a kora újkorban, hogy megtanítsa az új kihívásokhoz való alkalmazkodást, ezért is voltak oly népszerűek a stratégiai és taktikai játékok mellett a szerencsejátékok, mert a fordulatokkal való együttélést, a veszteni tudás és az újrakezdés képességét is el kellett sajátítani. Az uralkodói udvarokban, a diplomáciai életben, de a hadszíntereken is egyre nagyobb erénnyé vált a gyors helyzetfelismerés, a gyors változtatás és a folyamatos megújulás. Nem csak a gyors külpolitikai változások jelentettek folyamatos kihívást, az udvari élet is látványos karrierrek lehetőségét és váratlan bukások veszélyét rejtette. A császári udvarban és a harctereken egyaránt otthonosan mozgó főnemes, Koháry István majd három évig tartó rabságában szerzett versében egy, a társasági életet szimbolizáló nyári lakban, kastélyban jelenítette meg az elit által kedvelt korabeli játékokat, a kockázást, az ostáblázást és a kártyázást. A forgandó szerencsét, a változó lapjárását a politikai közéletre, de az egyén boldogulására is utalva gondolta végig, érzékeltetve, hogy a kártyajáték tükrözi a világi dicsőség hívságát.⁸ Az udvari életben szerepet vállaló személyek életútjában rejlő sorsfordító helyzeteknek s a forgandó szerencsének Koháry külön verset is szentelt.⁹ A jósló könyveknek és szerencsefuzekaknak a korszakban sok kritikája jelent meg,¹⁰ mégis igen népszerű játék volt az arisztokrácia körében is. Valószínűleg Zrínyi Péter fordította horvátra azt a sorsvető könyvecskét, melynek egyik képén Zrínyi Péter és felesége, Frangepán Katalin szemlélte a világi hatalomban hol jelentős szerephez, hol pedig nagy bukáshoz vezető utat.¹¹ A Fortuna sorsvető-könyv, melynek első kiadása valószínűleg Krakkóban jelent meg 1531-ben, a társadalom széles körében is népszerű volt. Bártfán és Kolozsvárott 1594–1616 között legalább három, de lehet, hogy öt alkalommal is kiadták magyar fordításban.¹²

A korban volt hierarchiája a társasjátékoknak, de nem elsősorban életkor alapján, hanem a társadalmi hovatartozást tekintve. Egy 1539-es gúnykép szerint a döntéshozó elit társasjátéka a sakk, a városi polgároké a dáma, míg a majmokként megjelenített parasztembereknek maradt a malomjáték.¹³ A 17. századi kiadványok

⁷ AUGUST, 1663.; RUPPELT, 1992. 17–19.

⁸ Koháry, 2000. 152–153.

⁹ Koháry, 2000. 16. szöveg.

¹⁰ VD 17. 3:651438T. „Des Kunstreichen Hocus pocus Sortilegium oder Glück und Unglücks Topff Aus welchen müßige Personen, Mann und Weiblichen Geschlechts, die begierig sind zukünftige, geschehene oder gegenwärtige Dinge zu wissen, ihnen selbst das Glück oder Unglück als Wahrsagende ergreifen, und auff unterschiedlichen Fragen, so sie auffgeben werden allemahl Antwort erhalten können. Vanitas Vanitatum et omnia Vanitas 1682.”

¹¹ IVANCAN, 1906. 232–240. A képet Zrínyi Péter és felesége, Frangepán Katalin a szerencse forgandóságát szemléli címmel közli: R. VÁRKONYI, 1977. 251.

¹² MAJLÁTH, 1888.; BORSA, 1964.; BORSA, 1966.

¹³ H. Weiditz fametszete Petrarca *Trostspiegel* című német kiadásához. ENDREI-ZOLNAY, 1986. 70. Egy 1621-es gúnyrajz már uralkodók, hadvezérek és a közkatonák társasjátékaiként rangsorolja az említett játékokat. HARMS, 1980. 294.

azonban már azt tükrözik, hogy nevelési eszközként és időtöltésként is népszerű játékok közül a kártyajáték vált leginkább a politikai kommunikáció szerves részévé, jórészt éppen azért, mert több társadalmi rétegben is hagyományosan jelen volt, ezért gyorsan tudta közvetíteni az új ismeretanyagot, gondolkodásmódot. Szaporodó városi magisztrátusi tilalmak jelzik a 14. század utolsó harmadából, hogy milyen gyorsan terjed el széles körben a valószínűleg keleti eredetű játékforma, melyet velencei kereskedők hoztak be Európába.¹⁴ A kártyalapok és a gazdag variációjú kártyajátékok révén könnyen többtényezőssé váló játék meg tudta jeleníteni a sokszereplős politikai szituációk gyors és nagy fordulatokban gazdag világát. A kártyalapok értékei is tükröztek társadalmi hierarchiát, így közérthetően le tudták képezni, hogy a politikai fordulatok több társadalmi réteget is érintenek.

A 17. század második felében közzétett játékokat bemutató könyveknek, szabályrendszereknek gazdag katalógusa¹⁵ is azt mutatja, hogy nagy divatja volt a társasági életben a kártyajátéknak. Az 1660-as, 1670-es években leginkább a francia *piquet* és a *l'hombre* játékok szabályait tették közzé német kiadók, ami azt jelzi, hogy még a játékok között is a francia szokások voltak divatosak. A bonyolult szabályok alapján játszott, nemcsak szerencsét, hanem taktikai érzéket is kívánó játékok viszont egyértelműen az elit soraiban divtak. A társasjátékok szabályrendszereinek elfogadása és elsajátítása hasznos tapasztalatot jelentett az egyre bonyolultabb rítusok szerint működő udvari élethez és társadalmi kapcsolatrendszerhez. A politikai pamfletek címében megjelenő „*Piquet*” vagy „*L'Hombre Spiel*” elnevezés a kortársak számára azt sejteti, hogy a francia királyi udvar különös politikai játszmaít veszik elemzés alá. A hamiskártyásokat ostorozó kiadványok is többféle vonatkozásban értelmezhetőek. Egy 1675-ben közzétett *Machiavellische Hocus-Pocus* című szatíra a kor erkölcsi viszonyait ostorozva kifejti, hogy a színlelés, az álarcok és a hamis kártyák használata már nemcsak az udvarok, hanem a mindennapok világában is jelen van. A francia emigrációban élő II. Rákóczi Ferenc környezetének kártyázási szokásairól is készültek titkos jelentések 1713 áprilisában,¹⁶ mely „*Hôtel de Transylvanie*” „kártyabarlangként” híresült el Prévost abbé híres regénye (*Manon Lescaut*, 1731) nyomán.¹⁷

A kártyázás jelene mint politikai szimbólum

1663 végén jelent meg *Labet-Spiel* címmel egy négyoldalas szórakoztató nyomtatvány,¹⁸ mely egy „kártyaparti”-jelenetben mutatta be az aktuális török elleni háború résztvevőit és a különböző európai hatalmak politikai érdekeit. A fiktív jelenetben a török szultán szólította meg a német-római császárt, I. Lipótot, aki a keresztény szolidaritás nevében először a pápához fordult segítségért, majd Európa vezető

¹⁴ ENDREI-ZOLNAY, 1986. 42–44.

¹⁵ ZOLLINGER, 1996. 57., 112., 116., 118., 124., 173.

¹⁶ PILLIAS, 1939. 83–107.; KIS, 2008. 225.

¹⁷ TÓTH, 2003. 6.

¹⁸ HUBAY, 1948. 663. „*Neues Ungarisches und Türkisches Labet-Spiel, Nach jetziger Zeit und Gelegenheit kurtz gerichtet. Benebens ein schön Remedium, Wie dem Türcken zu begegnen und durch Gottes Hülffe gar könte vertrieben werden. Im Jahr 1664.*”

államai kapcsolódtak be a játékba, megindokolva, milyen érvek szólnak a török elleni háborúban való szerepvállalás mellett, illetve ellen. A megszólalási sorrend is tükrözte az egyes hatalmak diplomáciai súlyát, katonai potenciálját, ezért elsőként a francia, a spanyol, az angol, majd a meg nem hívott, de a játékot érdeklődve figyelő svéd király „tesz egy-egy lapot”, míg a következő körben a lengyel király, a cár és a német birodalmi rendek rukkolnak elő újabb érvekkel. A könnyen felfejtethető politikai allegória egy konkrét, de ellentmondásos krízist értelmezett, mikor a remélt török elleni támadó háború helyett Köprülü Ahmed nagyvezírnek sikerült a Magyar Királyság egyik legkorszerűbb erődjét, Érsekújvárat 1663 szeptemberében elfoglalnia. A képzeletbeli kártyaasztalnál ott voltak a magyar rendek is, akik az európai politikai tényezőként számon tartott Zrínyi Miklós vezetésével arra biztatták a nagyhatalmokat, hogy közös érdekeiket figyelembe véve vegyenek részt a török elleni küzdelemben, sőt a kiadvány végén még egy rövid, megjegyezhető versben összegezték is a tanulságot, miszerint minden európai hatalom megtalálhatja politikai vagy gazdasági érdekét a török kiszorításában. A leegyszerűsített forma ellenére, ebben az olcsó nyomtatványban sok rokon vonás fedezhető fel a Weickmann által ajánlott „királyi játékkal”, hiszen a kor közembere számára a nyomtatott hírekből közismert eseményeket segített értelmezni, s tanította az érdekek kitapintásának és a „színfalak” mögé látásnak a fontosságát. Az európai összefogás e játékos formájú propagálása igen népszerű lehetett, hiszen 20 év múlva egy újabb változata is felbukkant.¹⁹ A megváltozott viszonyokat tükrözi, hogy szövege javarészt megegyezett az előző verzióval, ám Zrínyi Miklós „szerepét” a Bécs védelmében dicsőséget szerzett Rüdiger Starhemberg kapta meg, s a magyar főnemességet a felségárulásért kivégzett Zrínyi Péter és a törökbarátsággal vádolt Thököly Imre képviselte. Az 1670-es évek európai politikai helyzetét elemző „beszélgetésjátékokban” Magyarország hangsúlyos szerepeltetése elsősorban a császári udvar magyar főméltóságokkal szembeni radikális lépéseire vezethető vissza. Ki is adtak egy *Klaget-Spielt*, mely csak a kivégzések következményeit mutatta be, s a kivégzettek mellett I. Rákóczi Ferencet, Zrínyi Péter feleségét, Felső-Magyarországot, Horvátországot, valamint Wenzel Lobkowitz udvari kancellárt is megszólaltatta. Ez a gúnyvers már a kártyázás veszélyei tükrében a kockázatos politikát ítélte el, a szerencse forgandóságát hangsúlyozta.

Bethlen Miklós önéletrírásában párhuzamot vont a kártyajáték és a politika között.²⁰ A Bethlen által megörökített jelenetben Buccari várában Zrínyi Péter feleségével, Frangepán Katalinnal és lányával, Zrínyi Ilonával kártyázott együtt, két olyan asszonnyal, akik politikai eseményekben is aktív szerepet játszottak. Bethlen a Zrínyi Péter udvarában látott példát ajánlja a politikai elitnek, mikor a hölgyekkel nagy haszon és nyereség nélkül játszottak.²¹ Az udvari környezetben kártyázó dá-mák, a kártyalapokon ábrázolt nőalakok a nők társadalmi helyzetének változását is

¹⁹ HUBAY, 1948. 780. „*Neues Ungarisches, Türkisches und Frantzösisches Labet-Spiel, Nach jetziger Zeit und Gelegenheit, eingerichtet. Benebenst einem schönen Remedio, Wie dem Türcken zu begegnen und derselbe durch Gottes Hülfte gar könne vertrieben werden. Gedruckt im Jahr 1683.*”

²⁰ BENE, 1999.; BENE, 2002. 323.

²¹ „*Adná Isten, hogy királyok, fejedelmek és utánok valók vennék fel ezt, megorvoslódnék az az ördög nagy műhelye.*” BETHLEN, 1980. 609.

tükrözték.²² Zrínyi Ilona Munkács várában a rend fenntartása érdekében tiltotta is az „olyan kockázást, kártyázást [...], melyből sok istentelenségek következnek”.²³

A kártyajelenet azt is tudatosítja, hogy milyen gyorsan változnak az európai hatalmi erőviszonyok, miként alakulnak át a szövetségrendszerek. „Francia-holland háborús készülődést elemző európai hatalmak közötti külpolitikai diskurzusként” jelent meg 1672-ben egy röplap,²⁴ melynek metszetén egy kártyaasztal látható. Bár a képen csak négy személy kártyázik, a kép alatti szövegben 36 szereplő szólalt meg, jelezve, hogy ilyen sok résztvevős az európai hatalmi erőviszonyok alakításáért folytatott küzdelem Svédországtól Portugáliáig, Angliától Velencéig, s ebben nemcsak a nagyhatalmak, hanem a kisebb államok, sőt a birodalmi városok is fontos szerepet kapnak. A kép és a szöveg is szellemesen és lényeglátóan segítette a kitágult politikai térből érkezett, nyomtatott információk közötti eligazodást. A fiktív jelenetben a francia és holland háború várható hatásáról társasjáték szereplőiként nyilvánítanak véleményt a különböző jelentőségű hatalmak. A korban divatos „beszélgetésjátékok” közérthetően mutatták be az eltérő érdekeket és nézőpontokat.²⁵ A „szituációs játékban” először a császár szólalt meg, aki szerint a trónja a legjelentősebb világi hatalom, melyet azonban a francia király megkérdőjelezett. Hollandia a flottájára számít, a szultán a lengyelek elleni támadásra készül, a spanyol király katonái hősiességében hisz, a svédek viszont egyik oldalon sem szeretnének beavatkozni, az angolok azonban mind a franciákkal, mind a hollandokkal szembekeverülnek. A fiktív jelenetben az erdélyi fejedelem arra hivatkozott, hogy sokáig nyugalomban volt és békére várt, de a távolabbi jövőre gondolva nem maradhat ki a háborús játékból. A Német-római Birodalom megosztottságát jelzi, hogy külön-külön szólnak a választófejedelmek, a mainzi érsek ki is mondja, hogy hiába próbálta fenntartani a birodalom közös politikáját, a kölni érsek megbízik a francia királyban, a trieri még hezitál, a világi választófejedelmek pedig inkább a fegyverekre bíznák a döntést. Regensburg, ahol 1663 óta ülészik a birodalmi gyűlés, szintén az egységet hirdetni. A „beszélgetésjáték” a lengyel-török konfliktust is tágabb összefüggésben szemlélte, megszólaltatja a cárt, a tatár kánt, de az arabokat is, akik Konstantinápolyban szeretnének zavart kelteni. A lengyel király tart az európai háborútól, mert akkor egyedül marad a törökkel szemben. A portugál királynak ugyanakkor nincs ellenére a franciák támadása, mert rebellióval is szívesen keresi a békét. Ezt követően Magyarország is szót kért, arra hivatkozva, hogy mit is eredményez a rebellió: azt nemrégiben néhány grófja nagy szívfájdalommal tapasztalta. Itália nyugodtan várja a háborút, mert az a holland kereskedelemnek okoz veszteséget, de Velence inkább a török elleni háborút javasolja. A bajor választófejedelem abban reménykedik, hogy helyzeténél fogva kimaradhat a szárazföldön és vízen is várható véres „spectaculumból”.

A színvonalas metszet és a szöveg szoros összefüggést mutat, míg a szöveg lényeges politikai ismereteket adott, a kép a megjegyezhető szimbólumot közvetíté-

²² WÖRNER, 2010.

²³ Utasítás az udvari gyalogok hadnagyának. Munkács, 1679. Elsőként Sunkó Attila adta ki. In: KOLTAI, 2001. 231.

²⁴ „Ausländisch-Europäischer Potentaten wie auch Französisch- und Holländischer Kriegs-praeparatorien Staats-Discurs. [...] Gedruckt zu Enckhösen in Holland Im Jahr 1672.” PAAS, 2010. Vol. X. 65. P-2975.

²⁵ G. ETÉNYI, 2009. 59–88.

tette. Egy szintén ezt az 1672-es válságot elemző, hasonlóan holland minta alapján készült német röplapon²⁶ még több információt sűrítettek a képbe, jobban hangsúlyozva a kártyajelenetben megragadható politikai szimbólumot. A párbeszédese jelenet zárása ki is mondja²⁷ a profán képben már megfogalmazott tanulságot, hogy hamarosan véget ér a béke időszaka, s kezdetét veszi a „háború játéka”. A kártyajelenet hatalmi játszmaaként mutatja be a politika világát, kétségbe vonva a hatalomgyakorlás titkát,²⁸ művészetét, de megadva a befogadó közönség számára a beavatottság érzését, a döntéshozók világába való bepillantás lehetőségét, s azt az élményt is, hogy – mint a jósló kártyákon – előre jelzik a várható változásokat, fordulatokat, alkalmazkodva a korabeli politikai élet új elvárásaihoz.

A 17. századi kártyajelenetekben nem neveztek meg konkrétan az egyes uralkodókat, mert az országok geopolitikai súlya volt a meghatározó. Egy igen korai, 1515-ből való röplapon azonban még az uralkodói reprezentáció is megragadható.²⁹ Bár nincsenek konkrét feliratok, a fiktív kártyaasztalnál elfoglalt hely, a rövid, egy-mondatos megszólalások, a viseletek, s leginkább a felismerhető arcképek teszik egyértelművé, hogy a szituáció az 1515. szeptember 13–14-én vívott Marignano melletti csata után kialakuló új helyzetre utalt, mely nagymértékben átalakította az észak-itáliai hatalmi viszonyokat. Az 1515. január 1-jén trónra lépett I. Ferenc szolgálatában álló Gian Giacomo Trivulzio legyőzte a milánói herceg, Massimiliano Sforza svájci zsoldosait. A képen ez úgy tükröződött, hogy a francia király ül jól láthatóan nagy értékű lapokkal a kezében a kártyaasztalnál, Milánó hercege pedig próbálja összeszededegetni a földre hullott lapokat. A csatavesztés után a Svájci Államszövetség kinyilvánította az örök semlegességét, amit a kép úgy jelenít meg, hogy a kártya-, illetve tárgyalóasztalnál már csak kis értékű lapokkal szerepeltetik a svájci szövetséget, mely elveszítve korábban legendás harci dicsőségét, de politikai tényező maradt. X. Leó pápa és szövetségesei kénytelenek elismerni Franciaország elsőbbségét Észak-Itáliában, amit a politikai allegória úgy érzékeltet, hogy a pápa szemüvegét emelgetve, kártyák nélkül, a francia uralkodó mellett, az asztal sarkánál álldogál. Velence lefordítja saját lapjait, jelezve, hogy kénytelen a franciák mellé állni. A kártyaasztal másik oldalán a sok kártyalappal, de állva ábrázolt I. Miksa császár marad, aki szintén érdekelt az itáliai átalakulásban. A kép szerint azonban csak a pfalzi örgrófra, V. Lajosra, Antoine lotharingiai és a württembergi hercegre, Ulrichra számíthat. A metszet nem utalt az 1515. július 22-én tartott Habsburg–Jagelló kettős esküvőre, ami a Habsburgok politikai súlyát növelné az európai hatalmi erőviszonyokat tükröző allegórián. Az angol uralkodót, VIII. Henriket azonban feltüntették a francia uralkodó háta mögött, valószínűleg arra a korban közismert lépésre utalva, hogy lezárva az 1512 óta vívott háborújukat, VIII. Henrik húgát, Máriát házassági szerződéssel XII. Lajos királyhoz kötik, aki azonban nem

²⁶ „Ausländisch-Europäische, wie auch Französisch-Holländische Staats-Eröffnung [...] Gedruckt zu Delfft in Holland. 1672–73.” Berlin, Staatsbibliothek, YA 10030m. P-2976. A vonatkozó szakirodalom: SCHUMANN, 1998. 246–247.

²⁷ „Und Euopen auf das Neu mit Einträchtigkeit beglücken, Damit es sich wie bisher Friedertwünschet mög erquickten / Er zerschlag die Kriegswaffen, leg dem Mavors selbst ein Ziel, So wird gehen bald zum Ende das schon angefangene Spiel.”

²⁸ STOLLEIS, 1990. 37–72.; KUNISCH, 1997. 33–49.

²⁹ A metszetet közli: BEREND, 1993. 65.

sokkal ezután meghal. Szintén a francia uralkodó háta mögött jelenítették meg „Ausztriai” Margitot, Németalföld helytartójaként, aki I. Miksa lányaként Miksa és XI. Lajos 1492-es megállapodása értelmében a francia udvarban nevelkedett leendő királynéként, de az újabb politikai fordulatok következtében a metszeten szintén megjelenített spanyol hatalommal, Kasztíliai-Aragóniai Jánossal kötött házasságot, majd özvegysége után 1501-ben az Itáliába vezető utakat uraló Savoya hercegével házasították össze. Margit – amint a metszet is bemutatja – Németalföld kormányzójaként a franciákkal és az angolokkal is békére törekedett, de a hatalmi játszmáknak köszönhetően éppen 1515 és 1518 között kellett lemondania helytartóságáról.³⁰ A sokoldalú háttérismeretet igénylő, de jól megjegyezhető jelenet azt érzékelteti, hogy az itáliai hatalmi viszonyokat alapvetően a franciák eredményes támadása befolyásolja. A Zürichben kiadott metszethez nemcsak jelmagyarázat, hanem rövid versike is tartozik, melyben a szerző ókori példák alapján a szerencse forgandóságáról elmélkedett, hatalmak felemelkedését és bukását egyaránt megemlíti.³¹

A kártyaasztal politikai szimbólumként sajátos ellentmondásra épül. A kártyázó nagyhatalmak-jelenet pontos értelmezéséhez széleskörű háttérismeret, sokféle aktuális információ szükséges, mely a művelt elit számára adott értelmezési keretet. A konkrét képek ugyanakkor leegyszerűsítve, „profanizált” módon mutatták be a politikai változásokat, segítettek a kevésbé művelt befogadónak is kitapintani a különböző politikai érdekeket, értelmezni a változó hatalmi erőviszonyokat. A hatalmi elitet bemutató kártyajelenetek értelmezhető politikai szatíráként, hiszen a kártyalapok széleskörű terjeszthetőségük miatt közvetlen véleményformáló eszközök voltak. A „szituációs játékoknak” a jelentősége éppen abban rejlik, hogy eltérő képzettségű befogadó közönségre tudtak hatni, nemcsak a tájékozódást segítve, hanem a véleményalkotást is befolyásolva. A nyomtatott újságok elterjedését elemző kora újkori traktátusok ostromozzák a „veszedelmes kíváncsiságában kielégíthetetlen” közembert, a fogadóknak, kocsmákban, kávézóknak kártyázó, kockázó, politikáról beszélgető „*Tabak-Brudereket*”, jól értesültségükkel kérkedő borbélyokat, lakájokat, kertészeket, kapusokat.³² A közemberek érdeklődését a politika iránt azonban nem lehetett elfojtani, legfeljebb kanalizálni.³³ A sokoldalú ismeretanyag, illetve az aktuális krízisekben való tájékozottság a korban nem csak a döntéshozó elit világában jelent meg társadalmi elvárásként. Művelt nőknek újságok, röplapok adtak mintát, témát, hogy milyen újdonságokról illik és kell társaságban, vendégségben beszélgetni.³⁴ Az új generációt a hírekkel való együttélésre nevelték: iskolai olvasásra is ajánlották az újságokat a nyelvi és a földrajzi ismeretek bővítésére.³⁵ Az *Európai Mercurius* című újság címlapján az újdonságra éhes publikumot úgy jelenítik meg, amint a hírhozó Mercur asztalánál egyaránt ott ül egy tudós, egy prédikátor, egy katona, de egy kovács és egy parasztember is.³⁶

³⁰ HAMANN, 1990. 262–264.

³¹ STRAUSS, 1974.

³² STIELER, 1969. 79. Korabeli itáliai irodalommal: BENE, 1999.

³³ SCHMIDT, 2004. 119–149.; R. VÁRKONYI, 1999. 9–33.; BENE, 2007. 50–64.

³⁴ NÉMETH, 1994. 1.; BECKER-CANTARINO, 1997. 17–41.; FAUSER, 1997. 391–399.

³⁵ WELKE, 1981. 29–53.; SCHMIDT, 2004. 120–121.

³⁶ WEBER, 1994.; SCHMIDT, 2004. 123.

Az összefüggések felismerését segítő, jól ismert politikai allegóriákat a 18. században is használták. Egy 1706-ban megjelent *Karten-Spiel* című³⁷ szórakoztató pamflet az európai nagyhatalmak kártyázásaként vont mérleget a sokféle hadszíntéren kialakuló erőviszonyokról. A „beszélgetésjáték” a szórakoztató formája ellenére értékes politikai, államelméleti ismereteket közvetített. A hétéves háború gyorsan változó európai szövetségi viszonyait maró kritikával szintén egy, Germania szalonjában lejátszott kártyajelenetként³⁸ értelmezte egy szellemes rölpap az 1757-es európai hatalmi erőviszonyokat mutatva be. A szórakoztatóan megfogalmazott jelenet szerint a háziasszony, Mária Terézia – aki udvarában maga is szívesen ült a kártyaasztal mellett – a karikatúra szerint már szeretné, ha hazatérnének a vendégei, s végre magára zárhatná az ajtót.³⁹ A gúnykép találónan jellemzi a Habsburg- és a Német-római Birodalom sokféle nagyhatalom befolyásának kitett aktuális helyzetét. A metszet készítője valószínűleg Johann Martin Will,⁴⁰ akinek a karikatúrái a „politikai biliárdról”, a világtérképpel díszített bálteremről az udvari élet látványos külsőségei között lényeglátóan mutatták be az új hatalmi viszonyrendszert.⁴¹

Tanító-oktató kártyák

A kora újkorban nemcsak a kártyajáték-jelenetekkel, s magukkal a kártyajátékokkal neveltek a folyamatok, változások felismerésének igényére, hanem a kártyalapokat is tudatosan használták tanítás céljára. A kártyák hasznosságának felismerése – gazdasági szempontok mellett – szintén szerepet játszott abban, hogy a kártya a tiltott és elítélt játékból az ismeretek legitím közvetítési eszközévé vált. Sienai Szent Bernát és Padovai Szent Antal prédikációikban még elítélték a szenvedélyes kártyázást, Kapisztrán Szent Jánost pedig meg is örökítették egy metszeten, amint a közös „ösellenség” ellen való összefogás nevében a földi hívságok között elégetteti a kártyákat is.⁴² Mégis egy ferences szerzetes, Thomas Murner szerkesztette 1507-ben az első oktatókártyákat, memoriterek megjegyzésére, 51 lappal és 16 színnel. Találmányának sikerét mutatja, hogy nyolc évvel később már egy heroldokról szóló, majd a jog tanulását szolgáló sorozatot is készített. Mathias Ringmann elzászi humanista pedig a latin nyelvtan memorizálására állított össze egy mintegy százharminc kártyalapból álló sorozatot 1509-ben.⁴³

A nagy szemléleti váltást azonban a 17. század hozta, mikor a döntéshozó politikai elit nevelésébe is bevonták a tanító-kártyákat, ami így egyre szélesebb befogadó közönség számára jelentett mintát. Jules Mazarin kardinális kérésére 1644-ben Jean Desmaretz alkalmazta ezt a játékos tanítási módot a hatéves XIV. Lajos oktatásában. Négy sorozat készült a leendő uralkodó képzésében legfontosabb témakörökből: a

³⁷ „Entlarde Ratio Status In einem Bey jezigem Krieg unter denen Europäischen Potentaten laufenden Karten Spihl, Allen gut Kayserlichen und Teutschen Gemüthern Zu Lieb: Denen Französischen aber Trutz, Reimen-weiss vorgestellt: Durch P. In gLIICkhafften IeneM Iahr, aLs Der Hahn In grüster Gefahr.” Berlin, Staatsbibliothek, Yk 987 R.

³⁸ *Abbildung des jetzigen Politischen L'Ombre Spiels. Im Hause der Frau Germanin. 1757.*

³⁹ H. BALÁZS–KRÁSZ–KURUCZ, 2007. 40., 83.

⁴⁰ NIEDERHAUSER, 2004. 40–42.; WREDE, 2004. 203.

⁴¹ DUCHHARDT, 1997. 15.

⁴² Hans Leonhard Schäufolein 1519-es fametszete. Közli: ENDREI–ZOLNAY, 1986. 6.

⁴³ RADAU–HIMMELHEBER, 1991. 331.

nagy francia királyokról, a történelem híres asszonyairól, a geográfáról (a négy szín szerint az akkoriban ismert négy földrész országairól, melyeket különböző nőalakok jellegzetes öltözeteikben jelenítettek meg), és a kora újkorban oly népszerű Ovidius-műben, a *Metamorphoses*ben elbeszél mitológiai történetekről.

A Stefano Della Bella rézkarcaival díszített kártyák nemcsak Franciaországban, hanem Angliában, Németalföldön és a Német-római Birodalomban is elterjedtek.⁴⁴ A hatalomgyakorlás új technikáit bevezető, Európa-szerte mintának tekintett francia példa ebben az esetben is termékeny talajra hullott; a német kártyakészítők lefordították, német példákra ültették át a francia újdonságot. A francia királysorozat alapján egy nürnbergi metsző 1660 körül elsősorban német császárok és uralkodók dicsőséges életét örököltette meg egészen 1636-ig. A nagy királyokat korhű öltözetben, rövid életrajzzal mutatták be, jelezve trónra lépésük dátumát. A hatékony tanítás érdekében négy-négy példával illusztrálták a különböző erényekkel felvértezett királyokat: a bölcs, V. Károly, a hős, II. Philipposz, a szent, Nagy Constantinus, a tudós, Marcus Aurelius, a boldog emlékezetű, II. Frigyes, a jótékony, I. Rudolf, a szeretett, Dareiosz, a telhetetlen, VI. Henrik, a rendkívüli, Justianus, a bűnös, Carolus Crassus és a boldogtalan, VII. Henrik. A sorozat a végletes példákkal kezdődött és zárult: a legértékesebb lapon a nagy birodalmakat összefogó uralkodók – pl. a perzsa király –, a legértéktelebben pedig a zsarnokok – Caracalla, Phocas, Nero és Domitianus – szerepeltek. Rövid életrajzzal kísért tanulságos áttekintés készült a történelem kiemelkedő asszonyairól, az uralkodók társairól is: a szent, a hírneves, a hős, a boldog életű, az okos, a gonosz, a hűségese, a parázna, a szépséges, az éles eszű, a rendkívüli, a szerencsés és a szerencsétlen életű királynőkről, királynékról az ókortól a 16. századig. A híres Szemiramisztól a gonosz Médeáig, Szép Helénától az okos Sába királynőjéig vagy Kasztíliai Izabelláig, a szerencsétlen Stuart Máriától az éles eszű Erzsébet angol királynőig, a kígyómarással ábrázolt szépséges Kleopátrától a szövőszéken dolgozó hűségese Pénélopéig. Egy augsburgi metsző, Johann Striedbeck híres ókori görögökről és rómaikról készített 1685-ös kártyapakliját már oly mértékben uralta az „ismeretterjesztés”, hogy alig vehetők ki a kártyajelzések. A tájékozódást a nagy szónokok tölgfalevél-koszorúja, a hadvezérek babérkoszorúja, a költők olajága és a filozófusok palmaága segítette mint a négy szín. Az ötvenkét medálkép mellé itt is rövid életrajzot mellékeltek többek között Szolónról, Szókratészről, Homéroszról, Horatiusról, Arisztophánészről, Ciceróról és Catóról, dámaként Aszpasziát, Szapphót és Aretát szerepeltették (a treff dáma elveszett). A nyomtatott kártyákkal a politikai elit készítette fel szórakoztató formában a következő generációt a politikai életre. A heraldikai ismereteket közvetítő kártya egyszerre szolgálta a jelentősebb családok reprezentációját és közvetítette az udvari életben jól hasznosítható tudást is. Külön sorozat készült a francia nemesi családok címereiről, egy másik a német fejedelmek címerpajzsairól, egy lyoni kiadású pedig – francia arisztokraták és európai uralkodóházak címereiről – tizenöt kiadást ért meg a 17. században. Francia mintára készült az a 18. századi augsburgi kártya is, amelyen a különböző erődítési technikákat, bástyatípusokat és védőműveket szemléltették. Francia, olasz és német felirattal nyomtattak ki egy sorozatot a különböző szabadsapatokról jellegzetes viseleteikben és fegyvereikkel. A formai újítás egyik

⁴⁴ RADAU–HIMMELHEBER, 1991. 331–333., 335., 340., 349.

csúcsa egy nürnbergi kártya, ahol a katonafigurákat kalligráfiai bravúrral rajzolták meg, különböző írástípusokat is szemléltetve.

A tanító-oktató kártyák normarendszert közvetítettek, s a jól hasznosítható, elvárt tudás elterjesztésének az eszközei is voltak. Matematikai tudományokra építve, a művészetet szerető fiatalság számára, „felvilágosító és gyönyörködtető” céllal készítette Johann Philipp Andrea az asztrológiai ismereteket közvetítő kártyasorozatát. Az első csillagképes kártyajáték szerzője valószínűleg a híres német író, Philipp Harsdörfer volt. Johannes Praetorius pedig 1662-ben a nürnbergi Johann Hoffmannál adott ki az antik világról szóló ismereteket játékkártyán, Comenius 1658-ben szintén Nürnbergben megjelent *Orbis pictus* című művére emlékeztető módon, magyarázó jelekkel.⁴⁵ Az augsburgi Johann Striedbeck 1680 körül térképekkel illusztrált geográfiai kártyasorozatát – a felirat szerint – egy világot járt utazó tanácsai alapján készítette el.⁴⁶ A 17. század végén allegóriák, emblémák jelentését ismertető, morális tanításokat közvetítő sorozatokat tesznek közzé igényesen kivitelezett kártyalapokon. A tanító-kártyák között is megjelentek bibliai példázatok bemutató sorozatok.⁴⁷ Még a hitviták világában is megjelent a kártyacsata képe. Kis Imre jezsuita páternek, Báthory Zsófia gyóntatójának és Pósházi Jánosnak 1666 januárja és 1667 júliusa között zajló éles hangú vitairat-váltásakor a szerzők egyfajta fiktív kártyacsataként, egymást „tromfolva” vitáztak.⁴⁸ A magyar nyelven, szórakoztató, élvezetes módon megfogalmazott vitairatokat a városi és a vármegyei olvasóközönség is élénk érdeklődéssel figyelte.⁴⁹

Bár a tanító-oktató kártyákon az udvari életben hasznosítható ismeretanyag dominált, a vásárlóközönség sorai között a városi polgárok is megtalálhatók. A tanító-kártyák kiadói sokszor olyan nyomdaműhelyek, melyek más típusú nyomtatványokat is megjelentetnek. A 17. század második felére már szembeszökő, hogy egy-egy jelentős nürnbergi, augsburgi, frankfurti vagy hamburgi nyomdász- és kiadódinasztia milyen tudatosan építette egymásra a saját kiadványaiból a különböző sajtóműfajokat. Nemcsak az üzleti haszon reményében, hanem a rendelkezésre álló információ sokoldalú hasznosítása érdekében is. A „történelmi” tanító-kártyák sokszor aktuális politikai és leginkább hadi eseményekre reflektáltak, részben azok szereplőit népszerűsítették. A sok színvonalas metszetet is közzétevő Johann Hoffmann nürnbergi kiadónál jelent meg több kártyasorozat, mely az 1659-es pyreneusi, valamint az 1660-as koppenhágai és olivai békét mutatta be, a korabeli uralkodók szerepét és jelentőségét a békekötésekben lovas portréval, valamint néhány soros megjegyezhető versekkel értelmezve.⁵⁰ A veszfáliai békekötésre is emlékeztetett a kártyasorozat.⁵¹ A szentgotthárdi csata neves hadvezéreiből és jelentős politikusaikról is készült játékkártya a Desmarests-féle kártya mintájára.⁵²

⁴⁵ CERSOWSKY, 1997. 483–493.

⁴⁶ HOFFMANN, 1995. 199.

⁴⁷ „Das Geistlich Teutsche Karten-Spiel, Das ist Ausführliche Erzählung, was massen das Israelische Volck im Alten Testament so wunderbarlich vermischt, und hin und wieder getrieben werden...durch den Vielehrwürdigen und Wolgelehrten Herrn Andream Strobl... Sulzbach 1691.” HOFFMANN, 1995. 203–204.

⁴⁸ HELTAL, 2007. 169–184., 310–343.

⁴⁹ HELTAL, 2005. 115–174.; PÉTER, 1995. 186–199.

⁵⁰ HOFFMANN, 1972. 107–112.; WITZMANN, 1983. 34.

⁵¹ KORENY-HOFFMANN-KOPP, 1974. 150.

⁵² HOFFMANN, 1972. 132–135.

A híres bolognai születésű, akadémiai műveltséggel rendelkező metsző, Giuseppe Maria Mitelli is készített egy tarokk-kártyasorozatot 1664-ben Rómában, melyet a Bentivoglio családnak ajánlott; ezt a kártyán többször feltüntetett családi címér is hangsúlyozza.⁵³ Amint a visszafoglaló háború idején készített, törököt gúnyoló sorozatain,⁵⁴ Mitelli ezen a kártyán is büszkén, portréjával jegyzi az alkotását, hiszen a történelmi eseményekről készült kártyalapok a reprezentációnak is hatékony eszközei.

A kártya mint a reprezentáció és a propaganda eszköze

A kártyát már Zsigmond német-római császár udvarában is használták a reprezentáció eszközeként,⁵⁵ az uralkodó egy 1430-as évekből való sorozaton lóháton ülve látható a kártya királyaként.⁵⁶ Egy Basel környékén 1440–1445 között keletkezett, később Ferdinánd tiroli herceg ambrasi műgyűjteményében őrzött, vadászatot megjelenítő sorozaton a király kártyalap is valószínűleg magát Zsigmond császárt ábrázolja.⁵⁷ Egy 1450 körül Milánóban feltehetőleg Francesco Sforza számára festett exkluzív, aranyozott, mives kivitelű velencei tarokk-kártya császár lapja pedig az idős Zsigmond császár arcvonásait viseli.⁵⁸ A 15. század közepéről egy teljes magyar királyi udvart bemutató sorozat maradt fent hitelesnek tekinthető viselet-ábrázolással.⁵⁹ Egy 1540 körül keletkezett nürnbergi kártyasorozat a paraszti életet is idéző kártyaképekkel V. Károly udvarát jelenítette meg.⁶⁰ Nemcsak kártyákon, hanem dákaköveken és sakkfigurákon is gyakran ábrázolták konkrét uralkodók portréit.⁶¹

Bécs 1683-as török ostromát követően készült egy luxus kivitelezésű, reprezentatív kártyasorozat,⁶² mely a város védelmében meghatározó szerepet játszó személyiségeket úgy mutatta be, hogy közben azt is érzékeltette, hogy a török visszaverésével az európai hatalmi erőviszonyokban döntő fordulat következett be. A sorozat a befogadóktól magas színvonalú politikai ismeretanyagot várt el, hiszen nemcsak a hadi események legjelentősebb és legismertebb hadvezéreit ábrázolta, hanem az európai politikai erőviszonyok ismerete is szükséges annak megértéséhez, hogy kik és miért szerepeltek (s miért nem) a lapokon. Az alkotó nem ismert, ahogy a kiadási hely sem, de mind a 35 megmaradt lap kvalitásos, egyedített, többségében valóban felismerhető portrékkal ellátott.

A 17. század végétől Bécsben is több játékkészítő tevékenykedett, hiszen mind I. Lipót, mind pedig I. József uralkodása alatt a császári udvar kedvelt időtöltése

⁵³ RADAU–HIMMELHEBER, 1991. 30.

⁵⁴ RÓZSA, 1979. 39–61.; RÓZSA, 1964. 324–327.

⁵⁵ MAROSI, 2006. 24–37., 143–152.

⁵⁶ ENDREI–ZOLNAY, 1986. 156.

⁵⁷ KÉRY, 1972. Továbbá Jékely Zsombor magyarázata: JÉKELY, 2006. 162–163.

⁵⁸ VAYER, 1962. 153.

⁵⁹ ZOLNAY, 1928.; ZSOLDOS, 1980.; ENDREI–ZOLNAY, 1986. 156–158.

⁶⁰ DRESCHER, 2000. 162–163.; ESER, 2002. 45–71.

⁶¹ ENDREI–ZOLNAY, 1986. 38.

⁶² „Wiener Spielkarten zur Erinnerung an die Wiener Türkenbelagerung 1683 um 1685.” Karton, színezett rézmetszet, 10,2 × 5,8. Wien, Historisches Museum der Stadt. Inv. Nr. 17660/1-35. WITZMANN, 1983. A sorozatból három másik képet közölt: BEREND, 1993. 113.

volt a kártyázás. A bécsi nyomdászok, mint például Johann Marton Lerch,⁶³ sokféle kiadványban örökítették meg Bécs 1683-as ostromát, a képanyagot is fontos információként kezelő röplapokon is. A bécsi kiadók nyomtatványaikkal elsősorban nem 1683-ban, hanem inkább 1684-ben és 1685-ben jelentek meg. A színvonalas történeti-politikai ismeretanyagot összegző kártyajátékok kiadása nagy délnémet nyomdaközpontokhoz köthető. Különösen a neves metszőkkel együttműködő nürnbergi Johann Hoffmann műhelye jelentős.

A kártyasorozat keletkezési ideje valószínűleg nem 1683-ra,⁶⁴ inkább 1685-re tehető, éppen a kártyalapok értékével érzékeltetett hierarchia alapján. A törökről alkotott kép már nem a kereszténység „össellenségét” jelenítette meg, IV. Mohamed szultán gondosan részletezett díszes öltözete inkább az Oszmán Birodalom kuriozitását, különlegességét érzékeltette. A szemléletváltásra jellemző, hogy az ász lapokon (amelyek különböző kártyajátékokban eltérő értékkel, hol a legnagyobb, hol a legkisebb ütőerejük voltak) keleti hatalmak szerepeltek, Szulajmán perzsa sah, I. Péter orosz cár és Murad Girey tatár kán, jelezve, hogy Ázsiában az európai hatalmak számára is érzékelendő módon szintén átrendeződnek az erőviszonyok. A legértékesebb kártyán Európa legjelentősebb uralkodói szerepeltek: I. Lipót császár, II. Károly spanyol uralkodó, XI. Károly svéd király, valamint XIV. Lajos is, aki ugyan nem számított szövetségesnek, mint az előbbieket, de 1684-ben XI. Ince közvetítésével sikerült a húsz évre szóló regensburgi fegyverszünetet éppen a török elleni háború érdekében megkötni. A „felsőkön” is jelentős uralkodók szerepeltek, a kahlenbergi csata egyik kulcsszereplőjeként Sobieski János lengyel király, II. Károly angol uralkodó, V. Krisztián dán király és II. Péter portugál herceg. Az „alsón” a hadszíntéren személyesen is jelen lévő II. Miksa Emánuel bajor, II. János György szász, valamint a jelentős hadi segílyt küldő Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem. A szintén ezen a kártyaértéken megjelenített Fülöp Vilmos pfalzi választófejedelem nem jelent meg saját csapatokkal Bécs ostrománál, de a pfalz-neuburgi ág, mellyel 1685-ben egyesült a Pfalzi Választófejedelemség, jelentős csapatokkal képviseltette magát. A „tíz” értékű kártyalapon országok allegóriái jelentek meg nőalakként.

Az értelmezéshez érdemes kiemelni, hogy a kártyalap színeinek is van politikai jelentése. A piros szerepelnek a Habsburg-ház számára legfontosabb tényezők, maga I. Lipót is piros királyként látható.

2. kép: Lotharingiai Károly a bécsi kártyasorozatból

⁶³ WITZMANN, 1983. 34–35.

⁶⁴ KABDEBÓ, 1876. 39.

Az országok allegóriát felvonultató lapok között a piroson látható a Magyar Királyság fiatal nőalakként, jellegzetes magyar főnemesi viseletben, a jobb keze előtti pajzson hármaskereszt, a bal kezében felemelt jogar.

A sorozatban a Cseh Királyságot jelképező nőalakokkal kiemelték a cseh királyi cím fontosságát, valamint választófejedelmi státuszát. Valószínű, hogy a Laxenburgi Szövetség tagjaként szerepelt ilyen hangsúlyosan a sorozatban Hollandia. Korabeli analógiákat és a török elleni háborúban meghatározó tengeri szerepét figyelembe véve a két hiányzó kártyalap valószínűleg Velencét ábrázolta. XI. Ince pápa szerepe, esetleg a Szent Liga hatása (a törököt kiűző háborúban) nem jelent meg a kártyalapokon. A négy darab kilences lapon Bécs védelmének legjelentősebb hadvezérei szerepeltek: a piroson a császári hadvezér, Lotharingiai Károly, I. Lipót sógora, míg a zöldön a württembergi és a frank birodalmi segélycsapatokat irányító Georg Friedrich von Waldeck, valamint a császári sereg generálisa, Johann Heinrich Dünwald gróf és Christian Ernst von Bayreuth a birodalmi segélycsapatok generálisa. Meglepő, hogy a török háború jeles hadvezérei közé nem került be sem Bádeni Lajos, sem pedig a Haditanács elnökeként jelentős szerepet játszó Bádeni Herman.

Bár az uralkodókat is lovon ábrázolta a metszetet készítő művész, de a hadvezérek bemutatásánál válik leginkább szembeütővé, hogy a lovak beállítására, fej- és lábtartására is milyen gondosan kivitelezett, nem egy séma alapján, hanem sokféle pózban, a korabeli elvárásoknak megfelelően mutatta be az alkotó az ugrató lovakon a sikeres hadvezéreket. A piros nyolcason Apaffy Mihály erdélyi fejedelem látható öregemberként ábrázolva, de ugrató lovon, ez utóbbival érzékeltetve, hogy a törököt kiűző háborúban politikai és stratégiai szempontból meghatározó az Erdélyi Fejedelemség.

Bár Bécs ostrománál a vazallus államoknak is szerepet kellett vállalni, a kártyasorozaton mégis inkább lehetséges új szövetségesként jelent meg Erdély. Egy lapon ábrázolták Havasalföldet és Moldvát, valamint külön lapon a

3. kép: Magyar Királyságot szimbolizáló nőalak az 1685 körüli reprezentatív kártyán

4. kép: Apaffy Mihály erdélyi fejedelem ugrató lovon

kozásokat. Valószínű, hogy egy korábbi sorozat alapján kerül fel a Svájcot jelképező nőalak a kártyalapokra. A piros hetesen a Bécs védelmét irányító, a röplapokról is közismert vonásokkal ábrázolt Rüdiger Starhemberg látható. Külön lapon örökítették meg Bécs városát, ezzel a város védelmében és a lakosság ellátásában jelentős szerepet vállaló polgármesternek, Johann Andreas von Liebenbergnek a szerepét emelve ki.

A szőlővel díszített lapon a nagy vesztes, Kara Musztafa látható. Thököly Imrét tők hetesen egy, a két mellső lábát a levegőbe emelő, ugrató lovon ábrázolta a sorozat. A metszeten felismerhetően, fiatalemberként ábrázolt Thököly visszanez, a mentéje dúsan díszített, de nem törökös. Thököly ábrázolása nem ellenséges, nem

5. kép: Thököly Imre a visszafoglaló háború politikai, katonai szereplői között

hangsúlyozza a törökösség vádját, nem bukott politikusként, jelentéktelen tényezőként mutatta be, ami inkább azt jelzi, hogy nem közvetlenül a bécsi udvar elképzelése nyilvánult meg a kártyalapokon, hiszen a császári propaganda már 1683 októberében egyértelműen ellenséges Thököly Imre személyével kapcsolatban. Thökölyről inkább az evangélikus német területeken élt pozitívabb kép. A „hatos” lapokon a török támadás széles körű hatását érzékeltették kissé leegyszerűsített módon. A törökkel szemben helyt álló társadalmi rétegek: a nemesség, a polgárság, a parasztok, valamint a szívvel jelölt hatoson a klérus szerepeltek.

A politikai propaganda és reprezentáció mellett a kártyajáték szimbólumként a politikai szatírák világához is köti a sorozatot.⁶⁵ Egy hasonló, szintén a török háború fordulópontjait, jelentős személyiségeit bemutató 17. század végi kártyasorozatban már egyértelműen nem a megjelenített hatalmak (a lengyel és a svéd király, Hollandia, Erdély vagy a pápaság) reprezentációja dominált.⁶⁶ A megjelenített török figurák is leegyszerűsödtek, azt közvetítve széles társadalmi rétegek felé, hogy már nem jelent a korábbi mértékben jelentős veszélyt

az Oszmán Birodalom, és a török elleni háború jelentősége is csökkent. A szemléltetést legközelebb egy 1760-as meissenai sakk-készlet érzékelteti, ahol a sakktábla kezdő játékművein a török hadsereget ábrázolták, míg a rajtuk taposó porcelánfigurák az európai haderő jellegzetes katonáiként jelentek meg.⁶⁷

⁶⁵ Bécs 1683-as ostromáról jelent meg olyan, a törökök forró bécsi fürdőjét bemutató röplap, mely a kártyasorozathoz hasonlóan sokszereplős jelenetben szórakoztató, ám lényeglátó módon érzékelteti, hogy milyen sokféle hatalmi érdek nyilvánul meg a politikai és katonai szintéren. „Türkische vor Wien gehaltene Badestube. Die von Ihrer Käyserl Mäjestät, König auss Pohlen, Chur-Fürsten auss Bähern und Sachsen und andern hohen Reichs-Ständen vor Wien wolzubereitete Türkische Badstube 1683.” WITZMANN, 1983. 10–11.

⁶⁶ HOFFMANN, 1995. 169.

⁶⁷ H. BALÁZS–KRÁSZ–KURUCZ, 2007. 127.

A kártya mint gúnyrajz

A kártyázás elterjedését, közkedveltségét mutatja, hogy a hazai kézzel festett kártya védelmében Angliában már 1463-ban behozatali tilalmat rendeltek el a külföldi kártyákkal szemben. A nyomtatás a kártyakészítést is fellendítette, ezt a komoly bevételek reményében a kártyakészítőkre kivetett adó, a kártyabélyeg is érzékelteti. Nürnbergben és Augsburgban kifejezetten kártyák készítésére specializálódott műhelyek működtek, hiszen már a 16. század közepétől nagy volt a kereslet a szép kivitelű, viszonylag könnyen nyomtatható kártyák iránt.⁶⁸ A harmincéves háború intenzív és innovatív propagandája a kártyaképekben rejlő lehetőséget is kiaknázta sokszor vaskos, de szellemes politikai gúnyrajzokkal.⁶⁹ Pfalzi Frigyes téli királyságát gúnyolta ki egy 36 lapból álló császárpárti kártyasorozat,⁷⁰ mely párhuzamba állította Pfalzi Frigyes cseh királyságát Bethlen Gábor magyar királyi címre való törekvésével. Pfalzi Frigyes cseh királysága ellen II. Ferdinánd udvara aktív és színvonalas propagandával lépett fel.⁷¹ Egy-egy jól megkomponált gúnyképpel hosszútávon is megjegyezhetően adtak negatív képet az ellenfélről. Különösen 1620–1622 között és 1630–1631 körül nőtt meg a politikai gúnyképek száma, érzékelhetően Pfalzi Frigyes, majd pedig Gusztáv Adolf személyére koncentrálva.⁷²

A kártyalapok külön-külön is markáns ítéletet fogalmaztak meg, de összképet is alkottak, mely képregényszerűen mutatta be az eseményeket. A kártyajelzések is a gúny eszközüvé váltak. A makk jelhez kapcsolható az éhes vaddisznók feltűnése, akik nem csak a fáról legelik le a makkot, hanem a gabonatermésként megjelenített Morvaországot is letapossák. A vaddisznó hol Frigyes, hol pedig eretnek feliratot visel, miközben a disznó a korabeli más emblémákon, részben Remete Szent Antal példájának köszönhetően, nem csak negatív jelentéssel szerepel.⁷³ Szélesebb körben elterjedt allegóriákon ugyanakkor sokszor a bujaság, a falánkság és az otrombaság jelképeként közismert.⁷⁴

A háborús pusztításokat érzékeltetve lengyel, vallon és spanyol katonák is feltűnnek Morvaország gabonájának cséplőiként a sorozaton. A Magyar és a Cseh Királyság pedig virágzó fűrteként jelenik meg, s II. Ferdinánd is látható trónján ülve két fűrtek között. A mester ezzel azt a virágzást jelképezi, amit a koronát kézben tartva cseh és magyar királyként valósíthatna meg. A lutheránus Vilmos György brandenburgi választófejedelem négy jelenetben is számárként látható, aki kezdetben egyszerű, békés számárként legelészgetett, majd felágaskodott, és harcra hívó dobot kezdett verni, miközben azonban elvesztette fülét és megsérült a lába is, végül pedig mindenét veszítve menekülnie kellett. A négy képet egy hatágú, kezdetben az égen látható szerencsecsillag kíséri, mely azonban a földre hullott.

Pfalzi Frigyes politikáját elítélő röplapokon több változatban is felbukkan az a példázat, miszerint egy gazdag réten nem tudott megosztózni a szarvas és a ló, így

⁶⁸ HOFFMANN-TIMANN-SCHOCH, 1993.

⁶⁹ HARMS, 1992.; SCHILLING, 1990.

⁷⁰ BOHATCOVÁ, 1966.; WECHSSLER, 1980.

⁷¹ WOLF-HENKER-BROCKHOFF-STEINHERR-LIPPOLD, 2003.

⁷² PAAS, 1985–2010. Vol. I–VI.; GÖRAN, 1960.; VARSÁNYI, 2005. 169–224.

⁷³ HENKEL-SCHÖNE, 1996. 544–555.

⁷⁴ RIPA, 1997. 136., 147., 243., 447., 453.

szembefordultak egymással, s a ló az embert hívta segítségül, aki leterítette a szarvast, de közben igába fogta a lovat.⁷⁵ Míg a röplapokon sokszor értelmezik is a fabulát a cseh rendek szabadságának elvesztéseként, a kártyalapokon nem „fordítják le” az elit számára közérthető képeket. II. Ferdinánd császárként a szívvel jelölt lapokon jelenik meg, illetve az érte hadba induló katonák is a szív jelzésű kártyákon jelentik ki, hogy édes a császáért meghalni, s egy szívvel jelzett kártyán mutatják be az 1621. július 17-én Érsekújvárnál elesett Bonaventure Longueval Buquoi császári tábornokot, aki a hűségéről biztosítja a császárt. A kártyasorozaton korai példáját fedezhetjük fel a 17. századi katolikus szív-kultusznak, hiszen a szív nemcsak a lapok jelzésére szolgál, hanem a katolikus hit győzelme is szívvel jelölt kártyán látható.⁷⁶ A szív-kultuszban a megnövekedett természettudományos érdeklődés is szerepet játszott, mert – bár William Harvey 1628-ban publikálta a vérkeringésről szóló művét – felfedezése már 1616-ban ismert volt.⁷⁷ A szenvedéskultusz⁷⁸ mellett felerősödött a megismerés új útjaként a szenvedély szerepének hangsúlyozása. Johann Amos Comenius *A világ útvesztője, avagy a szív paradicsoma* című műve, mely az érzelmek, szenvedélyek szerepét is hangsúlyozta a világ megismerésében, szintén aktuális volt, hiszen 1622-ben jelent meg először.⁷⁹

A szív mellett a szamár és a szőlő szimbólum is értelmezhető szakrális összefüggésben, de erősebbek az aktuális politikai utalások. Pfalzi Frigyes végül makkal díszített koronával a fején, majomként menekül egy csónakban „*Sic transit gloria mundi*” felirat alatt. A metszetek értelmezhetőek az állatszimbólumok felől, de megértésüket feliratok is segítik, melyek azonban nem német nyelvűek, mint a röplapokon megszokott, hanem rövid latin szentenciák, melyekkel inkább a műveltebb, iskolázottabb elitet célozzák meg.

6. kép: Bethlen Gábor gúnyrajza kártyalapon (MNM Történelmi Képcsarnok – részlet)

7. kép: Bethlen Gábor alakja az 1622 körüli kártyasorozatból (MNM Történelmi Képcsarnok – részlet)

⁷⁵ VARSÁNYI, 2007. 3., 132–177.

⁷⁶ Antoine Wierix 1624-ben elhunyt neves antwerpeni rézmetszőnek *Cor Jesu Amanti Sacrum* című, a Jézus-szíve kultuszra készült metszetsorozatára Hajnal Mátyás is reagált az 1620-as években. GALAVICS, 1994. 24–25.

⁷⁷ STOLBERG, 2004. 111–130.

⁷⁸ SZELESTEL, 2008. 245–255.; SZABÓ, 2008. 191–202.

⁷⁹ LACZHÁZI, 2007. 119–125.; GUENANCIA, 2003.

⁸⁰ HENCKEL-SCHÖNE, 1996. 534.

A kártyalapok gúnyrajzai elsősorban belpolitikai krízisekhez kapcsolódtak. A 17. század második felében az angol politikai élet fordulatai jelentek meg többször is kártyalapokon.⁸¹ Az 1678-ban indított *Popish Plot*, a francia- és katolikusellenes politikai akció, mely egy fiktív „pápista összeesküvés” felszámolását tűzte ki célul, 1679-től több változatban is megjelent kártyasorozatokon. Az angol belpolitikában érdemben véleményt nyilvánító, szélesedő szavazóközönség meggyőzését intenzív pamfletháború kísérte,⁸² mely közérthető műfajként a kártyasorozatokot is használta. A kártyajelenetek sok politikai információt is közvetítettek – megadva a nézőpontot is –, sokoldalúan felépítve az ellenségképet.

Az európai hatalmi erőviszonyok változásait értő módon, frappáns politikai allegóriákban megfogalmazó híres holland metsző, Romeyn de Hooghe is használta a kártyajátékot műfajként. „Királyok játékát” ígérő röplapja az 1688-as „dicsőséges forradalom” előzményeit mutatta be Orániai Vilmos érdekeinek megfelelően sajátos képregényként, kül- és belpolitikai változások szoros összefüggését hangsúlyozva.⁸³ Ez a „királyi játék” már nem szépen kivitelezett különleges játékasztalként jelent meg, hanem gúnyos kártyalapok formájában, melyekhez két- vagy háromsoros értelmező verseket mellékeltek. A 32 kép már nem szerepelt külön-külön kártyalapokon, hanem összegzésként, mert így áttekintést adott a sokféle színtérről, szereplőről, érzékeltetve a folyamatos változást és a különböző események összefüggéseit. A „királyi játék” a kártyalapokon megjelenített uralkodók, hadvezérek, politikai tényezők európai hatalmi erőviszonyok alakulásában játszott szerepét mutatta, legfontosabb külpolitikai eseményként a török elleni háború Buda visszafoglalását követő fordulatait elemelve. A nagy vesztesek között a török szultán, a nagyvezír, valamint a budai és az eszéki pasa mellett Thököly Imre is szerepelt, de a török elleni háború fontos alakjaként Batthyány II. Ádám is látható, amint Kanizsa blokádját vezeti. A jelenetsor a török feletti győzelem kapcsán nemcsak I. Lipót császár szerepét, hanem Lotharingiai Károly, Bádeni Lajos, Rüdiger Starhemberg, a császári sereg hadmérnökei, valamint a tengeri hadszíntér hadvezére, Francesco Morosini és Antonio Cornaro jelentőségét⁸⁴ is hangsúlyozta. A sorozat francia-, de nem katolikusellenes, a pápai hatalom nem negatívan jelent meg, éppen XI. Ince török elleni háborúban játszott diplomáciai és pénzügyi szerepe miatt. A leegyszerűsítő kártyajáték-szimbólum szatirikusan utalt a feltörekvő hatalmakra, azok számára mégis jelentőséget biztosított, hogy ezekben a pamfletszerű jelenetekben szerepeltek. A jogi és államelméleti képzettséggel is rendelkező Hooghe találó politikai allegóriája 1689-ben⁸⁵ és 1690-ben⁸⁶ is megjelent, aktualizált szövegekkel. Az 1690-es változatban a török ellentámadás hatására újfent nagy hangsúllyal szerepelt Thököly Imre és az ismét török kézre került várnak örvendő belgrádi pasa is. A Lipót császár triumfálását hirdető harmadik változatot már Philibert Bouttats szignálta a Habsburg befolyás alatt álló katolikus Antwerpenben. Valószínűleg a szellemes

⁸¹ KUNZLE, 1973.

⁸² KONTLER, 1997. 140–160.; BORÚS, 2009. 5–19.

⁸³ Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Historisches Blätter Kapsel, 1314a.

⁸⁴ EICKHOFF, 2008. 399–405.

⁸⁵ *Konin-Spel Courant op't Jaer 1689*. Berlin, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, YA 670m.

⁸⁶ „Den Triumphierenden Keyser Leopoldus den I. Koninck-Brief.” Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Flugblättersammlung, F 000204-B.

röplap korabeli elterjedését mutatja, hogy az 1687-es változat nürnbergi, az 1689-es berlini, míg az 1690-es bécsi gyűjteményben lelhető ma fel.

Bár talán a kártyajátékok kapcsán lehet legjobban megragadni a játékokkal kapcsolatos sokféle korabeli elvárást, más játékműfajoknál is kitapintható a többoldalú olvasat, a közérthetőnek tekintett politikai párhuzam. A széles körben elterjedt „libajáték” vonatkozásában szintén kis részletekben és összességében is megragadható, hogy miként tekintik a közéletre való felkészítés eszközének a fordulatokban gazdag játékot. A valószínűleg először 16. századi itáliai udvari környezetben elterjedt spirál alakú, útvesztőt felidéző játék 63 mezője a világban bolyongó, akadályokkal küzdő ember sorsát imitálta. A játék közkedveltsége miatt a harmincéves háború alatt a mindent letaroló, városokat elpusztító hadvezéreket jelenítették meg a libajáték pályáján végigvonuló játékosként, akik azonban a cél előtt kénytelenek mindenről lemondani. De a libajáték bekerült gyermekuralkodóknak és trónörökösöknek adott diplomáciai ajándékok, különleges látcsövek, kirakók, várak, sakkkészletek, játék katonák⁸⁷ közé is. Az 1687-ben kilencévesen magyar királlyá koronázott I. József számára adtak a magyar rendek ajándékként egy üvegpalatát, valamint egy egyedileg készített, kézzel festett libajátékot,⁸⁸ mely az uralkodás szépségeire, de nehézségeire, a kormányzás játékszabályaira is képletesen felhívta a figyelmet.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AUER

2007 AUER, Alfred: Fürstloche Kindheit vom 16. bis 18. Jahrhundert. In: *Prinzenrolle. Kindheit vom 16. bis 18. Jahrhundert*. (Kiállítási katalógus: Innsbruck: Schloss Ambras.) Hrsg.: SEIPEL, Winfried. Wien, Kunsthistorisches Museum-MVK-ÖTM, 2007. 9–11.

AUGUST

1663 AUGUST, Braunschweig-Lüneburg Herzog II.: *Ludus Latruncolorum. Stein oder Schachspiel vermehrt und verbessert*. Frankfurt, Hermsdorff, 1663.

BALÁZS-KRÁSZ-KURUCZ

2007 *Hétköznapi élet a Habsburgok korában*. Szerk.: H. BALÁZS Éva – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György. Budapest, Corvina, 2007.

BECKER-CANTARINO

1997 BECKER-CANTARINO, Barbara: Frauenzimmer Gesprächspiel. Geselligkeit, Frauen und Literatur im Barockzeitalter. In: *Geselligkeit und Gesellschaft um Barockzeitalter*. Hrsg.: ADAM, Wolfgang. Wiesbaden, Harrassowitz, 1997. (*Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, 28.) 17–41.

BENE

1999 BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

⁸⁷ ENDREI-RIDOVICS-TOMKA, 2004. 435–442.; R. VÁRKONYI, 1989. 48–56.; RUPPELT, 1992. 9–12.; PÉTER, 1996. 34–35.; AUER, 2007. 9–11.; SANDBICHLER, 2007. 141–143.; BOTT, 1985. 51–55.

⁸⁸ HAIDER-RÓZSA, 1988. 275–300.; HAIDER, 2004. 112.; R. VÁRKONYI, 1989. 225–231.

BENE

- 2002 BENE Sándor: Politika, paráznaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban. Bethlen Miklós Velencében. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, Universitas, 2002. 299–324.
- 2007 BENE Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19. (2007) 1. sz. 50–64.

BEREND

- 1993 *Kártyalexikon*. Főszerk.: BEREND Mihály. Budapest, Akadémiai, 1993.

BETHLEN

- 1980 BETHLEN Miklós: Élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Sajtó alá rendezte: V. WINDISCH Éva. Budapest, Szépirodalmi, 1980.

BOHATCOVÁ

- 1966 BOHATCOVÁ, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke von Anfang des Dreissigjährigen Krieges*. Prag, Artia, 1966.

BORSA

- 1964 BORSA Gedeon: Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet? *Magyar Könyvszemle*, 80. (1964) 4. sz. 348–354.
- 1966 BORSA Gedeon: A Fortuna sorsvető könyv eredete és utóélete. *Magyar Könyvszemle*, 82. (1966) 1. sz. 75–81.

BORÚS

- 2009 BORÚS György: A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681. *Aetas*, 24. (2009) 3. sz. 5–19.

CERSOWSKY

- 1997 CERSOWSKY, Peter: Kartenspiel und Lehre. Zur Antiquiteten Karthe des Johannes Praetorius. In: *Geselligkeit und Gesellschaft um Barockzeitalter*. Hrsg.: ADAM, Wolfgang. Wiesbaden, Harrassowitz, 1997. (*Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, 28.) 483–493.

DRESCHER

- 2000 DRESCHER, Georg: Kartenspiel des Peter Flötner. In: *Kaiser Karl V und seine Zeit*. (Kiállítási katalógus: Schweinfurt: Bibliothek Otto Schäfer.) Hrsg.: DILLER, Stephan. Bamberg, Universitäts-Verlag, 2000. 162–163.

DUCHHARDT

- 1997 DUCHHARDT, Heinz: *Balance of Power und Pentarchie: International Beziehungen 1700–1785*. Paderborn-München-Wien-Zürich, Schöningh, 1997. (*Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen*, 4.)

EICKHOFF

- 2008 EICKHOFF, Ekkehard: *Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. Stuttgart, Klett-Cotta, 2008.

ENDREI-ZOLNAY

- 1986 ENDREI Walter – ZOLNAY László: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Budapest, Corvina, 1986.

ENDREI-RIDOVICS-TOMKA

- 2004 ENDREI Walter – RIDOVICS Anna – TOMKA Gábor: Játék. In: *Magyar művelődéstörténeti Lexikon*. IV. kötet. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Budapest, Balassi, 2004. 435–442.

ESEER

- 2002 ESEER, Thomas: Ein Leuchter, drei Rätsel, ein Kartenspiel. Nürnberger Kunst in Italien In: *Quasi Centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg 1400–1800*. Hrsg.: MAUÉ, Harmann – ESEER, Thomas – HAUSCHKE, Sven – STOLZENBERGER, Jana. Nürnberg, Germanische Nationalmuseum, 2002. 45–71.

G. ETÉNYI

- 2009 G. ETÉNYI Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

FAUSER

- 1997 FAUSER, Markus: Klatschrelationen im 17. Jahrhundert. In: *Geselligkeit und Gesellschaft um Barockzeitalter*. Hrsg.: ADAM, Wolfgang. Wiesbaden, Harrassowitz, 1997. (*Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, 28.) 391–399.

GÖRAN

- 1960 GÖRAN, Rystad: *Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen, gedruckten Kriegsberichten*. Lund, Gleerup, 1960.

GUENANCIA

- 2003 GUENANCIA, Pierre: Szenvedély és szabadság Descartes-nál. Ford.: Boros Gábor. In: *Ész és szenvedély. Tanulmányok a XVII. századi filozófia köréből*. Szerk.: BOROS Gábor. Budapest, Áron, 2003.

HAIDER–RÓZSA

- 1988 HAIDER Edit – RÓZSA György: Das „Gänsepiel“ Joseph I. In: *Laurus Austriaco Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Hrsg.: KÖPE-CZI, Béla – TARNAI, Andor. Budapest, Akadémiai; Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. (*Schriftenreihe des Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft*, 1.) 275–300.

HAIDER

- 2004 HAIDER Edit: A gyermekfővel magyar királlyá koronázott I. József történelmi játéka. In: *Játszani jól! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Budapesti Történelmi Múzeum. Szeged: Móra Ferenc Múzeum). Szerk.: D. MATUZ Edit – RIDOVICS Anna. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum; Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2004. 95–112.

HAMANN

- 1990 *Habsburg lexikon*. Szerk.: HAMANN, Brigitte. Ford.: Bölskei Erzsébet. Budapest, Új Génius, 1990.

HARMS

- 1992 HARMS, Wolfgang Harms: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit. In: *Feindbilder. Die Darstellung Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. Hrsg.: BOSBACH, Franz. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1992.

HELTAI

- 2005 HELTAI János: Nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655). In: *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Szerk.: HELTAI János – TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2005. 115–174.
- 2007 HELTAI János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről. Könyvészeti tanulmány I–II. *Magyar Könyvszemle*, 123. (2007) 2–3. sz. 169–184., 310–343.

HENKEL-SCHÖNE

- 1996 HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart–Weimar, Metzler, 1996.

HOFFMANN

- 1972 HOFFMANN, Detlef: *Spielkarten*. (Gyűjteményi katalógus: Frankfurt am Main: Historisches Museum.) Frankfurt am Main, Weisbecker, 1972. 107–112.
1995 HOFFMANN, Detlef: *Kultur- und Kunstgeschichte der Spielkarte*. Marburg, Jonas-Verlag, 1995.

HOFFMANN-TIMANN-SCHOCH

- 1993 *Altdeutsche Spielkarten, 1500–1650*. (Kiállítási katalógus: Leinfelden-Echterdingen: Spielkartenmuseum. Nürnberg: Germanischen Nationalmuseum.) Hrsg.: HOFFMANN, Detlef – TIMANN, Ursula – SCHOCH, Rainer. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 1993.

HUBAY

- 1948 HUBAY Ilona: *Röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1948.

KUNISCH

- 1997 KUNISCH, Johannes: *Absolutismus und Öffentlichkeit*. In: *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Hrsg.: JÄGER, Wolf. Göttingen, Wallstein, 1997. 33–49.

IVANCAN

- 1906 IVANCAN Lajos: Zrínyi Katalin grófnő sorsvető-könyve. *Magyar Könyvszemle*, 14. (1906) 3. sz. 232–240.

JÉKELY

- 2006 JÉKELY Zsombor: Kártyasorozat királya az Ambraser Hofjagdspiel kártyasorozatából. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Szépművészeti Múzeum. Luxemburg: Musée national d'histoire et d'art.) Szerk.: TAKÁCS Imre. Mainz, Philipp von Zabern, 2006. 162–163.

KÉRY

- 1972 KÉRY Bertalan: *Kaiser Sigismund. Ikonographie*. Wien–München, Schroll, 1972.

KIS

- 2008 KIS Domokos Dániel: Szathmáry Király Ádám hivatalos naplója és Rákóczi Confessiója. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda a kora újkorban*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, L'Harmattan, 2008. 207–237.

KABDEBÓ

- 1876 KABDEBÓ, H.: Ein Kartenspiel als historisches Denkmal. *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale Wien*, 2. (1876) 29–31.

Koháry

- 2000 *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*. Sajtó alá rendezte.: KOMLOVSZKI Tibor – S. SÁRDI Margit. Budapest, Balassi, 2000. (*Régi Magyar Költők Tára*, 16.)

KOLTAI

- 2001 KOLTAI András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek, 1617–1708*. Budapest, Osiris, 2001.

KONTLER

1997 KONTLER László: *Az állam rejtelmei. Brit konzervatívizmus és a politika kora újkori nyelvei.* Budapest, Atlantisz, 1997.

KORENY-HOFFMANN-KOPP

1974 KORENY, Fritz – HOFFMANN, Detlef – KOPP, Peter F.: *Spielkarten. Ihre Kunst und Geschichte in Mitteleuropa.* (Kiállítási katalógus: Bécs, Albertina.) Wien, Albertina, 1974.

KUNZLE

1973 KUNZLE, David: *History of the Comic Strip. Vol. I.: The Early Comic Strip. Narrative Strips and Picture Stories in the European Broadsheet, 1450–1825.* Los Angeles–Berkeley, University of California Press, 1973.

LACZHÁZI

2007 LACZHÁZI Gyula: A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról. *Kellék*, 14. (2007) 32. sz. 119–125.

MAJLÁTH

1888 MAJLÁTH Béla: A sorsvető könyvek és egy ismeretlen 16. századi magyar Fortuna. *Magyar Könyvszemle*, 13. (1888) 1. sz. 1–46.

MAROSI

2006 MAROSI Ernő: Reformatio Sigismundi – Művészeti és politikai reprezentáció Luxemburgi Zsigmond környezetében. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* (Kiállítási katalógus: Budapest: Szépművészeti Múzeum. Luxemburg: Musée national d'histoire et d'art.) Szerk.: TAKÁCS Imre. Mainz, Philipp von Zabern, 2006. 24–37.

NÉMETH

1994 NÉMETH S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. Johann Georg Schielen írásai, 1683. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89. (1994) 1. sz. 1–18.

NIEDERHAUSER

2004 NIEDERHAUSER Emil: *Mária Terézia élete és kora.* Budapest, Pannonica, 2004.

PAAS

1985–2010 PAAS, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600–1700.* Vol. I–X. Wiesbaden, Harrasowitz, 1985–2010.

PEIL

2008 PEIL, Dietmar: Titelkupfer/Titelblatt – ein Programm? Beobachtungen zur Fuktion von Titelkupfer und Titelblatt in ausgewählten Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. In: *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit. Theorie, Formen, Funktionen.* Hrsg.: AMMON, Frieder von – VOGEL, Herfried. Berlin, LIT Verlag, 2008. 301–336.

PÉTER

1995 PÉTER Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. 186–199.

1996 PÉTER Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: PÉTER Katalin: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetiből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. 15–50.

PILLIAS

- 1939 PILLIAS, Émile: Le jeu de l'Hôtel de Transylvanie. In: PILLIAS, Émile: Études sur Francois II Rákóczi, Prince de Transylvanie. Paris, E. Leroux, 1939. (*Bibliothèque des Études hongroises*, 8.) 83–107.

RADAU–HIMMELHEBER

- 1991 *Spielkarten*. (Gyűjteményi katalógus: München: Bayerisches Nationalmuseum.) Hrsg.: RADAU, Sigmar – HIMMELHEBER, Georg. München–Berlin, Deutsche Kunstverlag, 1991.

RIPA

- 1997 RIPA, Cesare: *Iconologia*. Szerk.: SAJÓ Tamás. Budapest, Balassi, 1997.

RÓZSA

- 1964 RÓZSA György: Eine Darstellung des italienischen Zeitungsverkäufers aus dem 17. Jahrhundert. *Gutenberg Jahrbuch*, 39. (1964) 324–327.

RÓZSA

- 1979 RÓZSA György: Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében. *Folia Historica*, 7. (1979) 39–61.

RUPPELT

- 1992 *Spielerische Seiten. Spiele und Spielebücher in der Herzog August Bibliothek*. Hrsg.: RUPPELT, Georg. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1992.

SANDBICHLER

- 2007 SANDBICHLER, Veronika: „kurzweyl nach der Kinder gewonheit“ – der Prinzen höfisch Zeitvertreib: Turnier, Sprot, Spiel. In: *Prinzenrolle. Kindheit vom 16. bis 18. Jahrhundert*. (Kiállítási katalógus: Innsbruck: Schloss Ambras.) Hrsg.: SEIPEL, Winfried. Wien, Kunsthistorisches Museum–MVK–ÖTM, 2007. 81–146.

SCHILLING

- 1990 SCHILLING, Michael: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen, Niemeyer, 1990.

SCHMIDT

- 2004 SCHMIDT, Georg: Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zur Rasonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg.: BUSSMANN, Klaus – WERNER, Elka Anna. Stuttgart, Franz Steiner, 2004. 119–149.

SCHMITT–APPENZELLER

- 1992 SCHMITT, Elmer – APPENZELLER, Berhard: *Balthasar Kühn: Buchdruckerei und Verlag Kühn. Ulm, 1637–1736*. Weissenhorn, Konrad, 1992.

SCHUMANN

- 1998 SCHUMANN, Jutta: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur des Frühen Neuzeit*. Hrsg.: HARMS, Wolfgang – SCHILLING, Michael. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1998. 246–247.

STIELER

- 1969 STIELER, Kaspar: *Zeitungs Lust und Nutz*. Bremen, Schünemann, 1969. (*Sammlung Dieterich*, 324.)

STOLBERG

- 2004 STOLBERG, Michael: Frühneuzeitliche Heilkunst und ärzliche Atorität. In: *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Hrsg.: DÜLMEN, Richard van – RAUSCHENBACH, Sina. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 2004. 111-130.

STOLLEIS

- 1990 STOLLEIS, Michael: Arcana Imperii und Ratio Status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts. In: *Staat und Staaträson in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: STOLLEIS, Michael. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990. 37-72.

STRAUSS

- 1974 STRAUSS, Walter L.: *The German Single-Leaf Woodcut 1500-1550*. Ed.: STRAUSS, Walter L. New York, Hacker Art Books, 1974.

SZABÓ

- 2008 SZABÓ Péter: Adalék a fizikai fájdalom történetéhez a 17. századi Magyarországon. Szent Bernát szenvedéskultusza és a hazai recepció. In: SZABÓ Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2008. 191-202.

SZELESTEI

- 2008 SZELESTEI N. László: A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről. in: *Historicus Societatis Jesu. Szilas László emlékkönyv*. Szerk.: MOLNÁR Antal – SZILÁGYI Csaba – ZOMBORI István. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség-Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007. (METEM-Könyvek, 62.) 245-255.

TÁTRAI

- 2006 TÁTRAI Vilmos: Luxemburgi Zsigmond alakja korának itáliai művészetében. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437*. (Kiállítási katalógus: Budapest: Szépművészeti Múzeum. Luxemburg: Musée national d'histoire et d'art.) Szerk.: TAKÁCS Imre. Mainz, Philipp von Zabern, 2006. 143-152.

TÓTH

- 2003 TÓTH Ferenc: Bujdosó vagy száműzött? A Rákóczi emigráció a történelem tükrében. *Magyar Tudomány*, 48. (2003) 6. sz. 678-685.

R. VÁRKONYI

- 1977 R. VÁRKONYI Ágnes: Zrínyi Péter és felesége, Frangepán Katalin a szerencse forgandóságát szemlélik. In: *Magyarország története képekben*. Szerk.: KOSÁRY Domokos. 3. kiad. Budapest, Gondolat, 1977. 251.
- 1989 R. VÁRKONYI Ágnes: *A fejedelem gyermekkora*. Budapest, Móra, 1989.
- 1999 R. VÁRKONYI Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar – BEREZC Mátyás. Eger, 1999. (*Studia Agriensia*, 20.) 9-33.

VARSÁNYI

- 2005 VARSÁNYI Krisztina: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. *Sic Itur ad Astra*, 19. (2005) 1-2. sz. 169-224.
- 2007 VARSÁNYI Krisztina: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon. *KÚT*, 6. (2007) 3. sz. 132-177.

VAYER

- 1962 VAYER Lajos: *Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalat, 1962.

VD 17

Verzeichnis deutscher Drucke des 17. Jahrhunderts. [<http://www.vd17.de>]

WEBER

1994 WEBER, Johannes: *Götter-Both Mercurius: die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland.* Bremen, Temmen, 1994.

WECHSSLER

1980 *Flugblätter. Aus der Frühzeit der Zeitung. Gesamtverzeichnis der Flugblatt-Sammlung des Kurpfälzischen Museums der Stadt Heidelberg.* Hrsg.: WECHSSLER, Sigfrid. Heidelberg, Museum der Stadt Heidelberg, 1980.

WELKE

1981 WELKE, Martin: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitungslesen in Deutschland.* In: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich.* Hrsg.: DANN, Otto. München, Beck, 1981. 29–53.

WILCKENS

1986 WILCKENS, Leonie von: *Spiel, Spiele, Kinderspiel.* (Kiállítási katalógus: Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum.) Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 1986.

WITZMANN

1983 WITZMANN, Reingard: *Das Spiel der Mächtigen. Der Türkenkrieg von 1683.* Wien, Piatnik, 1983.

WOLF-HENKER-BROCKHOFF-STEINHERR-LIPPOLD

2003 WOLF, Peter – HENKER, Michael – BROCKHOFF, Evamaria – STEINHERR, Barbara – LIPPOLD, Stephan: *Der Winterkönig. Friedrich V. Der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz.* Amberg, Heidelberg, Prag, Den Haag. (Kiállítási katalógus: Amberg: Stadtmuseum.) Augsburg, Haus der Bayerischen Geschichte, 2003.

WÖRNER

2010 WÖRNER, Ulrike: *Die Dame im Spiel. Spielkarten als Indikatoren des Wandels von Geschlechterbildern und Geschlechterverhältnissen an der Schwelle zur Frühen Neuzeit.* Münster–New York–München–Berlin, Waxmann, 2010.

ZOLLINGER

1996 ZOLLINGER, Manfred: *Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts.* Bd. 1. 1473–1700. Stuttgart, Hiersemann, 1996.

ZOLNAY

1928 ZOLNAY Vilmos: *A kártya története és a kártyajátékok.* Budapest, Pfeifer, 1928.

ZSOLDOS

1980 ZSOLDOS Benő: *A játékkártya története.* Budapest, Gondolat, 1980.